

בעקבות חגורת השקמים ההיסטורית לאורך מישור החוף הדרומי: תבנית הנוף ושימושי קרקע בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט

יובל בן-בסט^{1*} | רועי פורת² | אליעזר באומגרטן³ | גיא בר-עוז²

- 1 המחלקה ללימודי המזרח התיכון והאסלאם, אוניברסיטת חיפה
- 2 בית הספר לארכיאולוגיה ותרבויות ימיות, אוניברסיטת חיפה
- 3 מעבדת אליהו, אוניברסיטת חיפה
- * yuval@research.haifa.ac.il

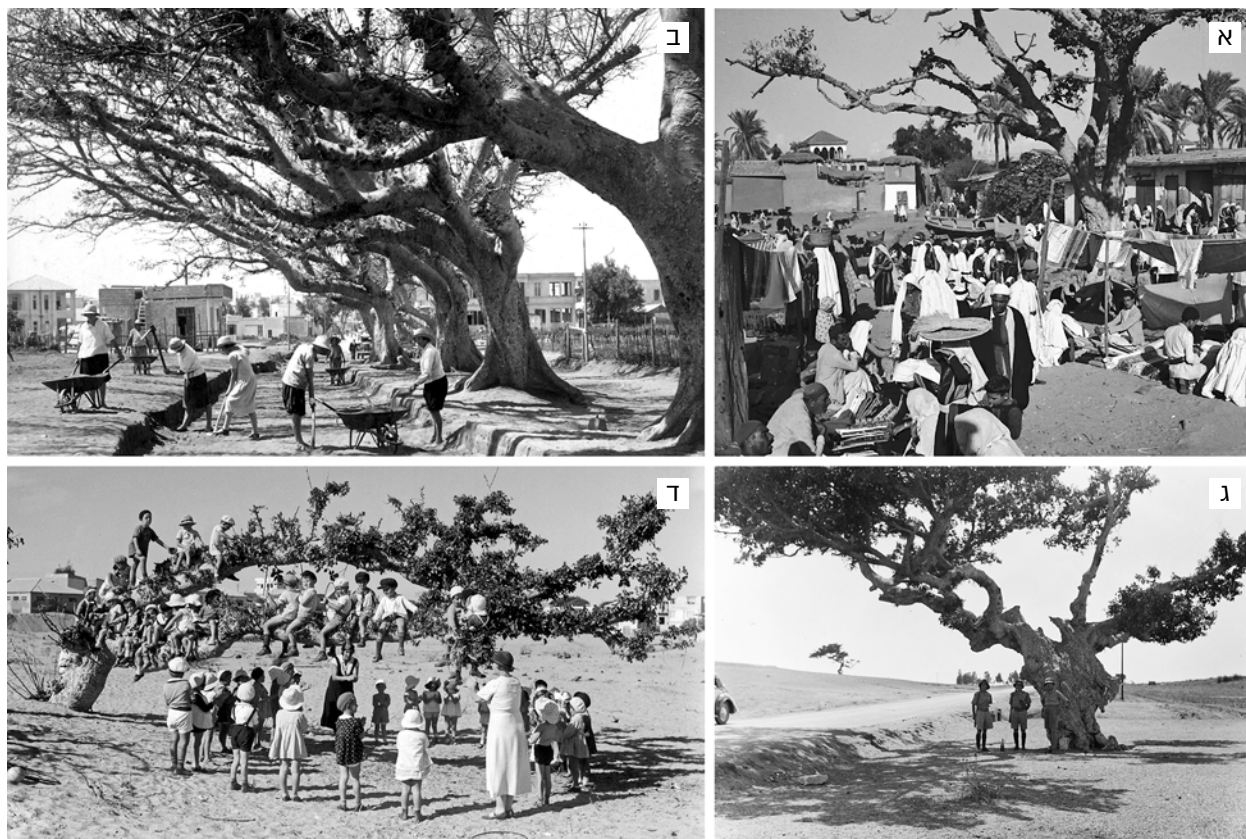
מבוא

של המאה ה-20 (איור 1; Zohar et al., 2025), והם חושפים דגם לא אחיד של פיזור העצים: החגורה לא רציפה לכל אורכה, ובמקומות רבים בדרום מישור החוף היא רחבה – עד כדי מאות מטרים – ובה שקמים רבות שניטעו בחלקות חקלאיות ולאורך רצועת החולות.

תוכנית השימור של קק"ל נגזרה בשל שיקולים בירוקרטיים, סטטוטוריים ומנהלתיים שהפכו את יישומה למורכב ויקר מדי. התוואי שהוצע לשימור חוצה תשתיות לאומיות רבות – כבישים, תחומי שיפוט של מועצות (מקומיות ואזוריות) ועיריות, אזורים מאוכלסים בצפיפות וכן שמורות טבע וגנים לאומיים – מה שמחייב תיאומים עם גורמי תכנון רבים. ללא תוכנית שימור באופק, שרידיה של חגורת השקמים ההיסטורית נמצאים בסכנה עקב פיתוח מואץ, וכבר כיום הם הולכים ונעלמים במהירות.

במסגרת עבודה זו אנו מבקשים להדגיש את ערכם הייחודי של השקמים בדרום מישור החוף ואת הצורך לשמור עליהם. עצי השקמה נחשבים למין מאריך ימים, ואף שאין אפשרות

לכני מעט יותר מעשור החלה קק"ל לקדם תוכנית שאפתנית לשימור ולשיקום של עצי שקמה לאורך כמאה קילומטרים במישור החוף (צפון, 2011; לנר, 2014). את התוכנית בנה עבור קק"ל אדריכל הנוף משה לנר, ומטרתה הייתה החייאת שדרת שקמים עתיקה שנמשכה מגבולה של ארץ ישראל בתקופת המנדט (פלשתינה-א"י) עם מצרים (ליד רפיח) ועד אזור העיר ההיסטורית של יפו ותל-אביב. לאורך ציר זה עבר חלק מ"דרך הים" ההיסטורית (ויה מאריס) – שחיברה בימי קדם את מצרים עם ארץ ישראל, סוריה, אנטוליה ומסופוטמיה (אהרונ, 1987). בקרב שוחרי השקמים מקובלת ההערכה כי מרבית העצים ניטעו לאורך הדורות על קו התפר שבין דיונות החול לשדות החקלאיים. מן המחקרים הספורים שנערכו במקטעים מתוך דרך הים עולה כי בחלק מהמקומות השקמים ניטעו בצפיפות כדי להצל על הדרך, ובמקומות אחרים הן ניטעו בתחנות מנוחה, ליצירת מוקד צל ומפגש (ששון, 2014). עד היום לא נערך מחקר לבחינת דגמי הנטיעה של השקמים והמטרה שלשמה ניטעו. חלקים מחגורת השקמים מתועדים במפות היסטוריות, בתצלומי אוויר ובתמונות מסוף המאה ה-19 ומהמחצית הראשונה

איור 1

א. שוק בכפר אסדוד, 1939 | אוסף Frank Hurley, הספרייה הלאומית של אוסטרליה; ב. פועלות עובדות בסלילת דרך ברחוב קינג ג'ורג' בתל-אביב, שנות ה-20 של המאה ה-20 | ספריית נזריאן אוניברסיטת חיפה, אוסף עיינות; ג. עץ שקמה ליד העיירה אל-מג'דל (al-Majdal) | אוסף מטסון, ספריית הקונגרס, Reproduction Number: LC-DIG-matpc-19872; ד. ילדי גן על עץ שקמה בתל-אביב, 1933 | צילום: Zoltan Kluger, לשכת העיתונות הממשלתית.

ההיסטוריה של השקמים בארץ ישראל

השקמה (פיקוס השקמה, *Ficus Sycomorus*) היא מין עץ ממשפחת התותיים, הנכלל בסוג פיקוס. זהו עץ גדול שמקורו במזרח אפריקה, שם הוא גדל באזורים עם אקלים חם ומי תהום גבוהים. פירותיו אכילים, אך נחשבים טעימים כחות מאלה של קרוב משפחתו, עץ התאנה (פיקוס התאנה, *F. carica*). השקמה אינה מין מקומי בישראל, אלא הובאה בידי האדם ממזרח אפריקה, ככל הנראה כבר לפני כ-3,000 שנה, אולי בידי גלי התיישבות של עמים יורדיים ("ג'י'הים") – בכלל זה הפלישתים – שהתיישבו במישור החוף הדרומי בסוף תקופת הברונזה (במאות 12–13 לפנה"ס; Frumin et al., 2015). הם כנראה עמדו על יתרונותיו של העץ שהיה רב שימושי ואידיאלי לאקלים הים תיכוני החם במישור החוף ובשפלה. מאחר שהמאביק הטבעי של העץ (צרעת הפיקוס) אינו נמצא באזור, השקמים בארץ אינם מייצרים זרעים ואינם מתרבות באופן טבעי, ומשום כך אנו יודעים כי כל השקמים

לקבוע את גילם המדויק – בשל היעדר טבעות שנתיות בגזעיהם – עדויות מלמדות שהעתיקים שבהם הם בני מאות רבות של שנים (יהב, 2009; גלון, 2021). היות שכך, הם מהווים חוט מקשר מוחשי בין תרבויות ותקופות שונות: מהעת העתיקה, דרך ימי הבית הראשון והשני, התקופה הביזנטית והמוסלמית, ועד לתרבות הבוסתנים של הכפרים הפלסטיניים מן התקופה העות'מאנית וימי המנדט הבריטי. לשם מה ניטעו העצים? האם הם משרטטים את התוואי של דרך הים ההיסטורית, או שמא הם פזורים במרחב גדול יותר? מי ניטע אותם ומתי ניטעו? מה היה סדר הנטיעה והאם היא נעשתה מתוך כוונה ליצור שדרה רציפה של עצים או שמא מדובר בנטיעה אקראית? סקרנו ומיפינו את עצי השקמה העתיקים של דרום מישור החוף, במרחב שבין יבנה מצפון וגבול רצועת עזה בדרום, כדי לענות על כל השאלות האלה באמצעות בחינת דגמי התפוצה של העצים, שרובם גדלים בר ואינם מטופלים לפחות מאז 1948.

מקורות היסטוריים מהתקופה המוסלמית הימי-ביניימית מלמדים כי עצי השקמה ניטעו לאורך מישור החוף של ארץ ישראל. במאה ה-10 כתב אל-מוחלבי כי בדרך מרפיח לעזה, לאורך מרחק של שני קילומטרים, היו כאלף עצי שקמה שצמרותיהם נגעו זו בזו (Yaqut, 1979). במקור אחר מימי הביניים מוזכרים עצי שקמה ליד רפיח (al-Qalqashandi, 1918). עמר (2000) מציין כי במאה ה-10 מזכיר אל-תמימי כמה זני שקמים שגדלו בארץ ישראל, ובהם 'אלבלמי', שצבעו ורוד ופירותיו קטנים ומתוקים ולא הצריכו בליסה, ה'עזי' (כלומר העזתי), בעל הפירות הקטנטנים, וזן מצרי שכונה 'תאני פרעה', שפירותיו היו גדולים.

בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי היה מישור החוף הדרומי, מצפון לעיר עזה ועד אשדוד (אשדוד, Isdud) ויבנה (יבנא, Yibna), מיושב בעשרות כפרים וכפרים. מרביתם נבנו מלבני בוך, ומקור המחיה העיקרי של תושביהם היה מרעה וגידול דגנים, ירקות ופירות (Marom and Taxel, 2024). בתקופה זו התרחבה החקלאות מערבה לעבר הדיונות, ועצי שקמה רבים ניטעו בגבול החולות ובגבול חלקות חדשות, כאמצעי למניעת התפשטות החול והרס השדות (Zohar et al., 2025).

השקמים האלה נראות היטב במפות של מישור החוף הדרומי והמרכזי מאמצע המאה ה-19 ועד אמצע המאה ה-20. גם בתצלומי אוויר מתקופת מלחמת העולם הראשונה ואילך מצויים סימנים לקיומה של חגורת השקמים הזו. בתצלומים מהמחצית הראשונה של המאה ה-20 (איור 1) נראים עצים גדולים מאוד בקרבת מקומות קדושים, ליד מתקני מים ציבוריים שנבנו לשימוש עוברי אורח (רהטים בעברית, סבילים בטורקית, סבילים בערבית), במרכזי כפרים ולאורך דרכים, וברקע נראית לא אחת חגורת השקמים. ששון (2021) הציע כי נטיעת העצים בדרום מישור החוף החל מהתקופה המוסלמית נעשתה בחסות השלטון ולא כיוזמה של יחידים. לדוגמה, עצי שקמה ושיזף ניטעו לציד דרכים בצורה קווית במטרה לסמן חלקות חקלאיות ולקבוע את גבולות הדרכים. דגם הנטיעה של העצים מצריך מחקר ואישוש נוספים, והוא במוקד העבודה הנוכחית.

שיטות

במחקר שנערך במהלך שנת 2025 סקרנו תא שטח המקיף את חגורת השקמים שמשתרעת מיבנה בצפון ועד כרמיה בדרום (איור 2). עבודת הסקר התמקדה בארבעה מוקדים עיקריים: חולות יבנה (ממערב לכפר יבנא [Yibna] שנהרס ב-1948), מרחב מבקיעים (מקום הכפר ברברה [Barbara], שנהרס אף הוא ב-1948), אזור כרמיה (סמוך לשרידי היישוב

בארץ ניטעו כייחורים בידי האדם (איזיקוביץ, 2016). בתור שכאלה, העצים משמשים אינדיקטור ביו-גאוגרפי ותרבותי להכרת דפוסי ההתיישבות והנוף ההיסטורי של הארץ. ריכוז השקמים הגבוה ביותר בארץ נמצא בדרום מישור החוף. באזור זה, המורכב ממספר יחידות גאומורפולוגיות מקבילות וכולל את רצועת החולות הנמצאת בין חוף הים לאדמות החרסית המוצפות בעונת החורף (בר, 2022; Frumkin and Shtuber-Ziso, 2024), נוצרו תנאים סביבתיים עם משטר מים מיטבי לגידול שקמים. לשקמים תכונות אקו-פיזיולוגיות ייחודיות המעניקות לעצים התאמה לתנאים משתנים ויכולת התאוששות מהירה (גליל, 1966), למשל יכולתה של השקמה לצמוח ולעלות מחדש, גם אם נקברה בחול או נגדמה עד הקרקע, והיכולת לשלוח שורשים לקרקע ולהצמיח ענפים צעירים במקרה של חשיפת שורשים בעקבות נדידת חולות. נוכחות השקמים בנוף התרבותי של ארץ ישראל היא בבואה לרבגוניות ההיסטורית שהתקיימה בה לאורך הדורות. הנביא עמוס העיד על עיסוקו כ"בולס שקמים" (עמוס, 14 ז), כלומר מי שביצע את פעולת הבליסה – חיתוך הפגות כדי לזרז את הבשלתן (עמר וסרי, 2004). במשנה נזכרת השקמה כעץ ששימש להדליית גפנים (גפן אדרת' או 'דלית': משנה, מסכת כלאיים, פרק ו, משנה ד) – שיטה שהניבה יבול רב יותר בהשוואה ליבול מגפנים שרועות על הקרקע. מסורת חקלאית זו המשיכה להתקיים בכפרים הערביים במישור החוף הדרומי עד אמצע המאה ה-20 (פרג'ון, 1998; בן-בסט ואח', 2026; Schmidt et al., 2024), ועד היום ניתן למצוא בדרום מישור החוף גפנים עתיקות המטפסות על שקמים וממשיכות להניב פירות רבים. ממקורות אחרים אנו למדים כי שקמים שימשו גם לייצור קורות עץ לבנייה, כחומר אורגני לזיבול, להצללה וכמזון לבהמות (יהב, 2009; לונדון ואח', ללא תאריך).

אזכור השקמים במקרא ובמקורות יהודיים מאוחרים, כמו המשנה, מספק גם מידע חשוב על הגאוגרפיה ההיסטורית של העץ. בדברי הימים א (כז 28) מסופר על חנן הגדרי שמונה בידי דוד המלך לשר "הַיָּתִים וְהַשְּׁקָמִים אֲשֶׁר בַּשָּׂפֵלָה", מה שמלמד על חשיבותה של השקמה ונפיצותה בחבל ארץ זה באותה התקופה. עדות לנפיצותה של השקמה מצויה גם בספר מלכים א, שם כדי להמחיש את עושרו של שלמה המלך נאמר כי הוא השתמש בעצי ארז רבים "כְּשָׁקָמִים אֲשֶׁר בַּשָּׂפֵלָה לָרֵב" (מלכים א, י 27). השקמה, הידועה ברגישותה לקור, נזכרת במשנה (מסכת שביעית, פרק ט, משנה ב) כסמן אקלימי-בוטני המורה את הגבול בין הגליל העליון לגליל התחתון: "מִכְּפַר חֲנַנְיָה וְלַמַּעֲלָה, כָּל שְׂאִינֹו מְגַדֵּל שְׁקָמִים – הוּא גִלְיָהּ הָעֶלְיוֹן; וּמִכְּפַר חֲנַנְיָה וְלַמַּטָּה, כָּל שְׂהוּא מְגַדֵּל שְׁקָמִים – הוּא גִלְיָהּ הַתַּתְּחוֹן". פסוק זה גם מלמד על תפוצתה של השקמה בחלקים נוספים של הארץ, נוסף על מישור החוף.

שם המרחב	שטח (דונם)	גבול חלקות	גבול חולות	דרכים	אחר	מספר העצים הכולל
יבנה - מערב	210.0				58	58
אשדוד - דרום	645.8	14	8	C		22
גברעם - מערב	563.8	50		E	40	90
אשקלון - דרום	543.8		126	G		126
כרמיה - דרום	1376.3	43		F		43
מבקיעים (ברברה) - מערב	74.9	16		H		16
מבקיעים (ברברה) - צפון 1	146.0	34		J	36	70
מבקיעים (ברברה) - צפון 2	113.5	34		M	28	62
מבקיעים (ברברה) - צפון 3	672.4	420		O	27	447
מבקיעים (ברברה) - צפון 4	82.3	19				19
מספר העצים הכולל		630	134	131	58	953

טבלה 1

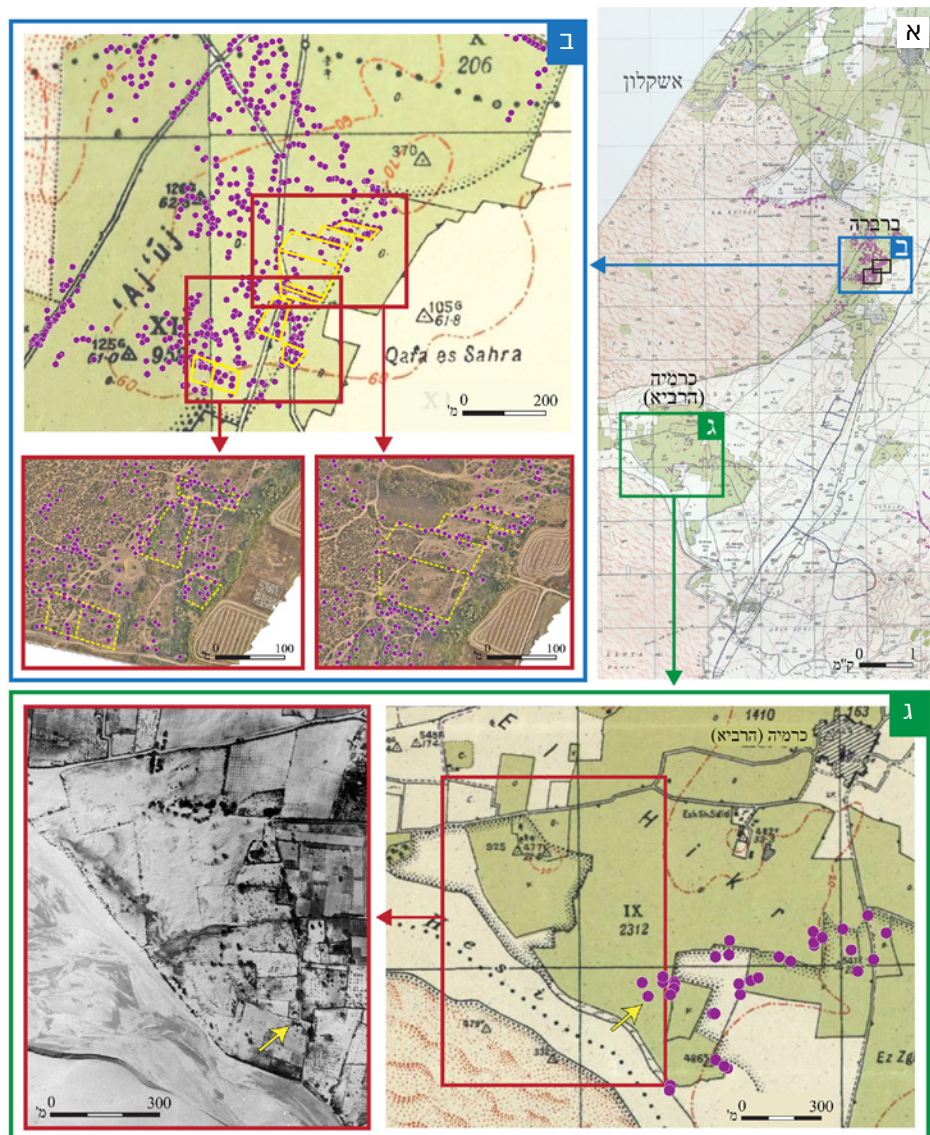
ריכוז נתוני סקר השקמים שבוצע במסגרת המחקר

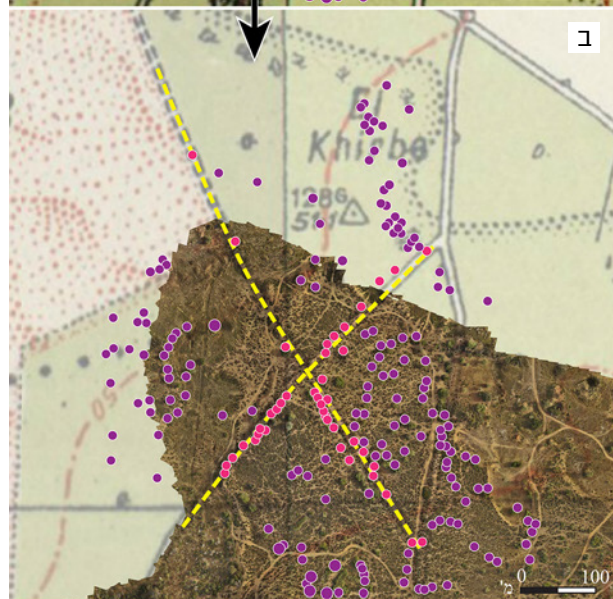
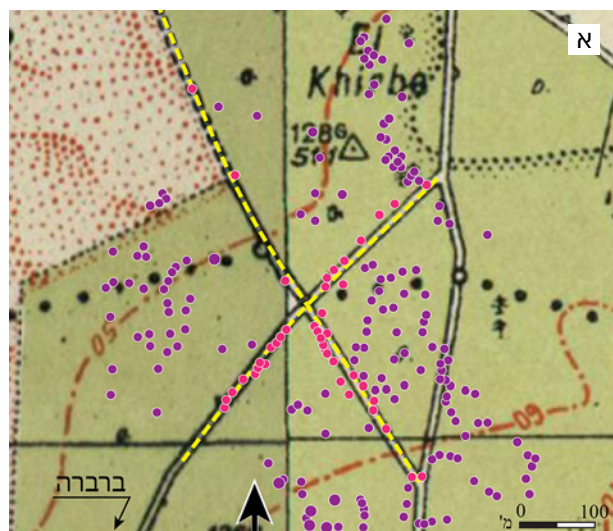
בארבע העמודות הכפולות מופיעים בצד ימין מספרי העצים ובצד שמאל הפוליון.

איור 3

שקמים בגבול חלקות חקלאיות

השקמים מסומנות בסגול. א. מפת איתור על מפת טופוקדסטר משנת 1931 Survey of Palestine, | Ascalon, 1:20,000. ב. חלקות תחומות בשקמים (בצהוב) מצוין למבקיעים על מפת טופוקדסטר משנת 1931 Survey of Palestine, | Ascalon, 1:20,000, וכן סימון מפורט של החלקות הנדונות על גבי אורתופוטו עכשווי | צילום: ט' רוגובסקי; ג. שקמים תחומות חלקות חקלאיות מדרום לכרמיה (הרביא) על מפת טופוקדסטר משנת 1931 Survey of Palestine, | Ascalon, 1:20,000; שקמים שתועדו בסקר מדרום לכרמיה בתצלום אוויר משנת 1945 | אוסף המחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, PS 15/680.

איור 5

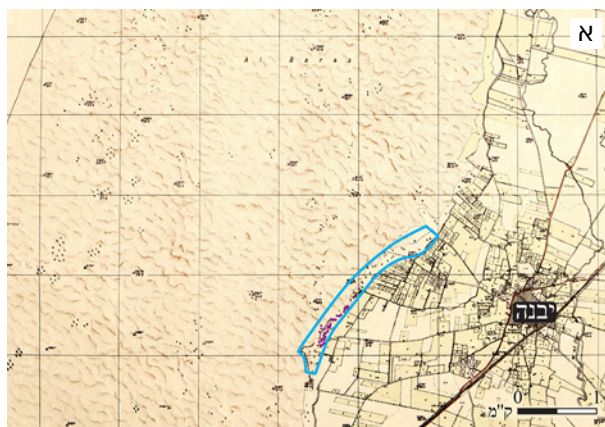
שקמים לאורך דרכים

השקמים מסומנות בסגול ובוורוד. א. שקמים לאורך דרכים מקומיות מצפון למבקיעים, על מפת טופוגדסט מ-1931 | Survey of Palestine, Ascalon; ב. אותה מפת טופוגדסט בשילוב אורתופוטו עכשווי | צילום: ט' רוגובסקי; ג. שקמים בדרך מיפו לכפר סומייל, שנות ה-20 המוקדמות של המאה ה-20 | אוסף סחולטן, ספריית אוניברסיטת לידן, <https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/item/3431055>

הנרחב, שתועד במפות מתקופת המנדט כשטח המכיל, בין היתר, גידול של הדסים וגפנים.

מאפיין שני בתפוצה של השקמים הוא **נטיעת העצים בשולי הדיונות, בקו המגע שבין החולות לשטח החקלאי** (איורים 2, 3א, 3ב). קבוצות של השקמים האלה אותרו, למשל, בשטחים ממערב ליבנה ומדרום לאשקלון (איור 4). חגורת השקמים על קו החולות הייתה ארוכה, והתפרסה לאורך קילומטרים רבים ברוחב שהשתנה ממקום למקום. נטיעתם של העצים במרחב קו המגע עם החולות נועדה לסייע במניעת נדידת החולות לתוך השדות החקלאיים, והם גם היו חלק מהמערך החקלאי באזור.

דגם נטיעה שלישי הוא **נטיעה לציד דרכים**. בקבוצה זו תועדו 131 עצים ממערב לגברעם ומצפון למבקיעים, לאורך דרכים מקומיות שעברו בין כפרים פלסטיניים שנחרבו ב-1948 (איור 5). עיגון שכבת העצים שתועדו במחקר על גבי מפת הטופוגדסט מתקופת המנדט אפשר, בין היתר,

איור 4

שקמים בגבול החולות

א. שקמים (בסגול) בגבול חולות ממערב ליבנה, על מפת טופוגדסט מ-1943 | Palestine, Yibna, 1:20,000; ב. שקמים בחולות יבנה, 2024 | צילום: יובל בן-בסט.

גם בחלקים צפוניים יותר בחבל הים תיכוני של הארץ, כולל בשטחים שהתאפיינו ביער טבעי של אלונים, כגון אזור השרון.

בשנים האחרונות גוברת ההכרה בחשיבות השימור של עצי השקמה העתיקים ובהיותם חלק בלתי נפרד וחשוב מהמורשת התרבותית של אזורנו. על כן, תוכניות בנייה ופיתוח כוללות היום התייחסות להעתקה של עצים, לעיתים אף בעלות של מיליוני שקלים ובביצוע פעולות הנדסיות מורכבות, כפי שנעשה, למשל, בצומת חולון. למרות זאת, עדיין נדמה כי במקרים רבים הקבלנים יוצאים ידי חובה בעת העתקת שקמים, ואינם מטפלים בהעברות בצורה נאותה, כך שלא פעם רק שיעור נמוך מבין העצים המועתקים שורד. יתרה מכך, בעת העתקה של עצים לא תמיד נשמר המיקום המדויק של העץ, ועל כן אי אפשר לשחזר את דגמי הנטיעה ולבדוק אם היה חלק מחגורת השקמים ההיסטורית.

סיכום

במסגרת המחקר הנוכחי סקרנו עשרה מוקדים מרכזיים בדרום מישור החוף, שתועדו בהם 953 עצים. עם זאת, ניתן להעריך כי אלפי עצי שקמה עתיקים נוספים טרם מופו או שולבו בבסיס נתונים מסודר, בעיקר באזור זה, אך גם באזורים נוספים בארץ. לפיכך, נדרש מיפוי רחב ומקיף יותר בקנה מידה ארצי, שיאפשר לבסס את מעמד השקמים כעצי מורשת ולגבש תוכנית פעולה כוללת לשימורם ולשימור נופי התרבות שהם נטועים בהם.

המחקר הנוכחי מדגים את תרומת הגאוגרפיה ההיסטורית לחקר תפוצתן והקשרן הנופי-תרבותי של השקמים בעת החדשה, אך גם את מגבלותיה בהערכת גילם של עצים עתיקים. היעדרו של מחקר מדעי שיטתי לקביעת גיל השקמים מדגיש את הצורך בפיתוח כיווני מחקר משלימים, שיתבססו על מדדים פיזיולוגיים, מורפולוגיים וסביבתיים. שילוב הגישות צפוי לאפשר בעתיד הערכה מהימנה יותר של גיל השקמים ולחזק את ההכרה בהן כעצי מורשת מרכזיים בנופי התרבות של הארץ.

נוכח הפיתוח המהיר באזור חגורת השקמים ההיסטורית יש צורך דחוף לשמור ולהגן על שרידיה. התוכנית של קק"ל לשימור ולהחייאה של חגורת השקמים לאורך כמאה קילומטר בדרום הארץ ובמרכזה לא יצאה אל הפועל, ונותרה על שולחן השרטוטים. מאז הורע מצבם של רבים מעצי השקמה העתיקים, כמו אלה הנמצאים ממערב ליבנה בגבול רצועת החולות. הפיתוח המהיר באזור ופלישת היישובים אל דיונות החול מאיימים כיום יותר מתמיד על עתידן של

לבחון את הקשר שלהם לדרכים ולחלקות החקלאיות שלצידם. סך הכול מופו בסקר 17 שדרות שקמים לאורך דרכים מקומיות באזור החוף הדרומי (איורים 2, 5). השקמים האלה ניטעו לצורך סימון הדרכים והצללה. כאשר הדרך עברה באזורים חקלאיים, השקמים שימשו גם לסימון הגבול בין החלקות לדרך. נציין שישנם עצי שקמה פזורים שלא ניתן לקבוע בוודאות אם הם מתאימים לאחת משלוש הקבוצות המובחנות. אפשר שחלק מהם גודלו כגידול חקלאי בתוך המערכת החקלאית, כאמור, בעיקר עבור קורות עץ, פירות למאכל ולבהמה, הצללה וכן לאספקת חומר אורגני לצורך טיוב הקרקע.

דיון

מיפוי השקמים שתועדו בסקר על גבי המקורות ההיסטוריים ששימשו בעבודה זו – מפות, תצלומי אוויר ותצלומים היסטוריים – חושף שלושה דגמי נטיעה שכיחים בדרום מישור החוף: לאורך דרכים, בשולי הדיונות בקו המגע שבין החולות לשטחים המעובדים, ובגבולות של חלקות חקלאיות בנוף הכפרי כגידול חקלאי. במקרים רבים אין דגם ברור אחד, אלא הדגמים משתלבים זה בזה.

נוף הארץ, ובעיקר השרון, מישור החוף והשפלה, מתכסה במהירות ב'שלמת בטון ומלט'. יחד עם תהליכי הפיתוח הולך ואובד נוף השקמים הייחודי של חבלי הארץ האלה. למשל, עד שנות ה-80 של המאה ה-20, עת הורחב כביש 4 ועצי שקמה רבים הועתקו ממקומם, התקיים קו רציף של שקמים לאורך דרך הים ההיסטורית באזור מושב מבקיעים. שרידים נוספים של שקמים לאורך תוואי הדרך ההיסטורית ניתן לראות עד היום ליד מחלף אשדוד ובעיינות, שם היה מתקן מים ציבורי (סְבִיל) שהקים מושל יפו מוחמד אגא (אבו-נבוט) בתחילת המאה ה-19. בדרך יפו-רמלה בדרום תל-אביב הקים אותו אבו-נבוט סְבִיל נוסף, וגם לצידו ניטעו עצי שקמה שעדיין נמצאים באתרם. שקמים ניטעו גם לאורך דרכים מקומיות שהלכו מזרחה מדרום מישור החוף לכיוון הרי חברון, ושרידים מעטים שלהן עדיין מצויים ליד מושב גיאה וליד צומת מסמיה במישור החוף הדרומי.

גם במקומות נוספים בארץ – לאורך צפון מישור החוף והשרון, בעמקים ובבקעה – יש שקמים ששרדו, שחלק מהן עתיקות (יהב, 2009; גלון, 2021). גילה של השקמה בנתניה, שנמצאת באתר ששכן בו היישוב אום-ח'אלד, מוערך במאות רבות של שנים, והיא מופיעה בתיאורים מהמאה ה-19, כגון זה של צ'רלס וילסון (Wilson, 1883). אם כן, אנו רואים כי שקמים ניטעו לא רק במישור החוף הדרומי, אלא

תודות

השקמים. יש לקוות כי העניין הציבורי בהגנה על השקמים וההכרה של רשויות התכנון והביצוע בחשיבותן ההיסטורית והאקולוגית יסייעו בקידום תוכנית שימור לשקמים.

פרויקט זה נתמך על ידי הקרן האירופית למחקר ERC Advanced (BOSTAN TREE, מענק מספר 101096539) וכן על ידי משרד המדע הישראלי (מענק מספר 3-18001). ברצוננו להודות לגפן פרג'ון על הסיוע באיסוף הנתונים, ליאיר פרג'ון על התמיכה, ההדרכה והליווי המקצועי, לשאול רביד ולעמרים דרורי על סיורי השטח בדרום מישור החוף, לד"ר יהושע שמידט על העזרה במחקר ובאיסוף הנתונים, לענת פלדמן על עריכת הלשון הראשונית ולספיר עד על העיצוב הגרפי הראשוני.

מקורות

ששון א. 2021. הנוטעים לרבים על אם הדרך. בתוך בינדר ס ואחרים (עורכים). **מלאכת מחשבת: מחקרים במדעי היהדות שמוגשים לכרופסור בצלאל בר-כוכבא בהגיעו לגבורות, תעודה 32**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב. עמ' 579–602.

- Frumin S, Maeir AM, Kolska Horwitz L, and Weiss E. 2015. Studying ancient anthropogenic impacts on current floral biodiversity in the southern levant as reflected by the Philistine migration. *Scientific Reports*, 5(1), 13308.
- Frumkin A and Shtuber-Ziso N (Eds). 2024. *Landscapes and Landforms of Israel*. Cham: Springer.
- Marom R and Taxel I. 2024. Hamama: The Palestinian countryside in bloom (1750–1948). *Journal of Islamic Archaeology*, 11(1), 83–110.
- al-Qalqashandi, Ahmad b. 'Abdallah. 1918. *Subḥ al-a'sha*, Cairo: al-Matba'a al-Amiriyya bil-Qahira. Vol. 14, p. 378.
- Schmidt J, Ben-Bassat Y, and Bar-Oz G. 2024. In Dabouki land: On the cultural history of a landrace grape cultivar in Israel. *Journal of Arid Environments*, 224, 105220.
- Wilson CW (Ed). 1883. *Picturesque Palestine, Sinai and Egypt*, Vol. 2. New-York: D. Appleton.
- Yaqut al-Rumi b. 'Abdallah al-Hamawi (1355–1418). 1979. *Mu'jam al-buldan*. Beirut: Dar Sader. Vol. 2, p. 796.
- Zohar M, Ben-Bassat Y, and Bar-Oz G. 2025. Historical roots of heritage horticulture in the southern coastal plain of Israel. *Land Archeology*, 14(2), 285.

- אהרונ י. 1987. **ארץ ישראל בתקופת המקרא: גיאוגרפיה היסטורית**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- איזיקוביץ ד. 2016. מדוע אין זרעים בפגות השקמה בארצות אגן הים התיכון ורביית תלויה באדם. **כלנית**, 3, 1–3.
- בן-בסט י, שמידט י ובר-עוז ג. 2026. מגלים את 'ארץ הדבוק' בדרום מישור החוף. **קתדרה**, 189, 30–9.
- בר פ. 2022. **גאוגרפיה של דיונות במישור החוף של ישראל**. ירושלים: מאגנס.
- ברנד י. 2017. **סקר עצים: אקו ספורט – אשקלון** [תוכנית מתאר מס' חדש – 604-0397265, תוכנית מתאר מס' 604-0223255 (אושר בק"ל)].
- גלון י. 2021. עצי מורשת בישראל – מסקנות מ-30 שנות מעקב אחר עצים בוגרים בישראל. **אקולוגיה וסביבה**, 12(1).
- גליל י. 1966. השקמה בתרבות הישראלית. **טבע וארץ**, ח, 306–318.
- יהב ד. 2009. **בעקבות עצי השקמים הנכחדים**. תל אביב: הוצאה עצמית.
- לונדון ע, שנדורפי ב ואייגנר ד. 774 תאריך. שיקמה. בתוך **אנציקלופדיה הלכתית-חקלאית**. מכון התורה והארץ. <https://tinyurl.com/4jaf5vhr>. נצפה ב-13.2.26.
- לנר מ. 2014. **שדרת השקמים: קידום סטטוטורי, דיון מקדים**. https://www.kkl.org.il/files/soil_development/shikma_matzeget3.pdf
- עמר ז. 2000. **גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים: תיאור ותמורות**. ירושלים: יד בן-צבי. עמ' 195–196.
- עמר ז וסרי י. 2004. **ארץ-ישראל וסוריה על פי תיאורו של אלתימי: רופא ירושלמי בן המאה העשירית**. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- פרג'ון י. 1998. גפן עלי שקמה. **על אתר**, 139–142.
- צפון ז. 2011. תכנית לשימור שדרת השקמים באזור אשקלון. בתוך ששון א (עורך). **אשקלון: עיר היסטורית – שימור, פיתוח ותיירות, תקצירי הכנס השמיני של "חידושים בחקר אשקלון"**. אשקלון: מכללת אשקלון. עמ' 47–50.
- ששון א. 2014. סבילים והשקית עוברי דרכים בארץ ישראל: הממד הגאוגרפי-היסטורי. **אופקים בגאוגרפיה**, 86, 65–86.